2140

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ЗАСКАЛЕТА ВАЛЕНТИНА ПЕТРІВНА

УДК 811.161.2'367.335.(091)

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100310202

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

КИЇВ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор, академік АПН України **Грищенко Арнольд Панасович**, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України **Півторак Григорій Петрович**, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, завідувач відділу загальнослов'янської проблематики і східнослов'янських мов

кандидат філологічних наук, доцент **Павленко Лариса Петрівна** Волинський державний університет імені Лесі Українки, доцент кафедри історії та культури української мови

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Вінниця

Захист відбудеться 21 жовтня 2003 р. о 14 годині 30 хвилин на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053 04 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано "____" _____ 2003 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради **Н.П. Гальона**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційної роботи. Структуру, семантику, засоби зв'язку складнопідрядних речень з підрядними означальними (СПРПО) в окремих пам'ятках досліджували П.Д. Тимошенко (українські грамоти XIV – першої половини XV ст.); Л. Деже (Нягівські повчання); В.Ф. Сич (Акти Бориспільського міського уряду XVII ст.); І.І. Слинько, В.П. Забєліна, О.Я. Петренко (українські літописи XVII ст.); Ю.Ф. Касім (Книги треті міські Пирятинські); У.Я. Єдлінська, О.П. Блик, О.А. Скоропада (документи канцелярії Б. Хмельницького).

Проблему вираження атрибутивних відношень ресурсами складнопідрядних речень, наявних у різностильових джерелах певних періодів історії української мови, вивчали також Д.Д. Герасименко, К.М. Пліско, Т.С. Ярмоленко.

Розвиток системи формально-граматичних засобів зв'язку став предметом спеціального аналізу в розвідках О.П. Блик, О.Я. Петренка, О.А. Скоропади.

Окремі аспекти діалектного гіпотаксису висвітлені в працях І.Г. Чередниченка, С.П. Бевзенка, Й.О. Дзендзелівського, П.І. Приступи, Д.Г. Бандрівського, Я.О. Пури, К.Ф. Германа та ін.

На окрему увагу заслуговують монографічне дослідження О.С. Мельничука "Розвиток структури складного речення" (К., 1966), а також розділ "Складне речення" у праці "Історія української мови: Синтаксис" за редакцією О.С. Мельничука (К., 1983).

У російському мовознавстві над вивченням історії складного речення працювали О.О. Шахматов, О.І. Соболевський, Д.М. Овсянико-Куликовський, Є.С. Істріна.

Дослідження, присвячені становленню складнопідрядного речення загалом і складнопідрядного речення з підрядним означальним зокрема, особливо активно проводилися у 50-ті – 80-ті рр. минулого століття, коли результати своїх спостережень опублікували чеські мовознавці Ф. Травнічек та Я. Бауер; русисти В.І. Борковський, Є.І. Каратаєва, А.І. Сумкіна, Т.П. Ломтєв, Г.С. Кнабе, Я.О. Спринчак, В.В. Назаретський, В.Ф. Юдіна, О.М. Стеценко, Р.Д. Кузнецова, В.Л. Георгієва, Р.В. Алімпієва, С.С. Вауліна та ін.; дослідник синтаксису сербохорватської мови П.А. Дмитрієв; білорусисти І.І. Крамко, Л.І. Бурак, О.П. Груцо, М.І. Канюшкевич.

Незважаючи на значну кількість спеціальних лінгвістичних розвідок, у більшості з них розкрито лише окремі аспекти проблеми формування СПРПО, що не дозволяє детальніше реконструювати цей процес, подати цілісну картину становлення складнопідрядних речень з підрядними означальними в українській мові. Цим і зумовлений вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної проблеми кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Лінгводидактичний опис функціонування української мови", яка передбачає діахронне і синхронне вивчення граматичної будови української мови.

Мета дисертаційного дослідження полягає в з'ясуванні особливостей становлення структури складнопідрядних речень з підрядними означальними, розвитку системи їх засобів зв'язку та формування семантики цих синтаксичних одиниць.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- визначити період, на який припадає виникнення та становлення складнопідрядних речень;
- з'ясувати, які конструкції стали чи могли стати основою для формування складнопідрядних речень загалом і складнопідрядних речень з підрядними означальними зокрема;
- з'ясувати відносну хронологію функціонування сполучних засобів у структурі аналізованих речень;
- з'ясувати причини і дослідити динаміку структурних та семантичних змін, що відбулися у складнопідрядних реченнях з підрядними означальними на ґрунті української мови;
- встановити, які формально-граматичні засоби зв'язку кількісно домінували у відповідні періоди історії української мови.

Об'єктом дослідження є складнопідрядні речення з підрядними означальними, виділювані на логіко-граматичних засадах класифікації, причому атрибутивність кваліфікується у вузькому значенні: означальними вважаються лише ті складні конструкції, у яких головна частина має означуваний іменник чи інший субстантивний повнозначно-лексичний компонент.

Предметом дослідження є структура складнопідрядних речень з підрядними означальними, їхня семантика та формально-граматичні засоби зв'язку головної і залежної частин.

Матеріал дослідження добирався з писемних пам'яток XI – XVIII ст., з окремих художніх творів українських письменників кінця XVIII – XIX ст. Крім того, використано фіксації аналізованих мовних явищ у Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст., матеріали Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. До аналізу залучалися також діалектні й фольклорні фіксації відповідних речень.

Методи дослідження. Дослідження складнопідрядних речень з підрядними означальними здійснювалося методом діахронного спостереження. Опис та зіставлення відповідних явищ здійснювалися на

основі семантико-граматичного аналізу, при якому враховувалися семантико-синтаксичні відношення між компонентами аналізованих одиниць, структурна організація останніх та характер і засоби синтаксичного зв'язку між їх головною і залежною частинами.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній описано значну кількість різножанрового фактичного матеріалу, який ще не був предметом спеціального дослідження, доповнено класифікацію речень із семантичним підпорядкуванням залежної частини, деталізовано класифікацію речень з дублюванням опорного компонента, прокоментовано подвійну відносність як один з етапів формування складнопідрядних речень з підрядними означальними.

Теоретичне значення дисертації. Робота містить важливі теоретичні узагальнення про історію становлення складнопідрядних речень з підрядними означальними. Аналіз структурних різновидів цих синтаксичних одиниць, функціонування в них сполучних засобів на основі інформативно переконливого фактичного матеріалу доповнює наявні відомості про формування цих конструкцій. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення теоретичних проблем, пов'язаних зі становленням інших типів складнопідрядних речень.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначається можливістю використання його результатів у підручниках і посібниках з історії української мови з метою поглибленого викладу розвитку складнопідрядних речень з підрядними означальними, у лекційних курсах з історичної граматики української мови, сучасної української літературної мови, української діалектології, а також у спецкурсах і спецсемінарах з проблем історичного синтаксису.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Розділи роботи і дисертація обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження повідомлялись на підсумковій науковій конференції викладачів згаданого університету (2002 р.). Окремі положення дисертації висвітлювались у доповідях на Всеукраїнській науковій конференції "Функціонально-категорійна граматика української мови" (м. Луцьк, травень 2002 р.), Міжнародній науковій конференції "Мова у слов'янському культурному просторі" (м. Умань, травень 2002 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції "Авіа – 2003" (м. Київ, квітень 2003 р.). Зміст роботи викладено у 6 публікаціях.

Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 132 / 01 від 24.02.2003), Черкаському

державному університеті імені Б. Хмельницького (довідка про впровадження № 489 / 01-11 від 14.03.2003).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків до них, а також загальних висновків. До роботи додається список використаної літератури (212 позицій) і список джерел та їх умовних скорочень (80 найменувань). Загальний обсяг дисертації без списку використаної літератури та джерел – 193 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У "**Вступі**" обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано його мету і завдання, визначено наукову новизну роботи, окреслено її теоретичне і практичне значення, подано відомості про методи дослідження та названо джерела добору, а також висвітлено питання, пов'язані з проблемами зародження і становлення гіпотаксису, розвитку системи формально-граматичних засобів зв'язку частин складнопідрядних речень з підрядними означальними.

У **першому розділі "Формування речень із займенниковими сполучними словами, похідними від анафорично-вказівних займенників"** аналізуються конструкції зі сполучними словами **акъ** (**-а, -о**), **оже, иже** (**яже, еже**), **еликъ** та **якъ** (**-а, -о**).

СПРПО зі сполучним **акъ** (**-а, -о**) представлені поодинокими випадками тільки в пам'ятках XI – XIII ст. Структура цих конструкцій характеризується контактною локалізацією (якщо не враховувати постпозитивного означення) опорного іменника і постпозитивної залежної частини. Наприклад: *и бы(с) сѣча зла акаже не была в Руси (ПВЛ ЛІ, 1019, 132).*

Сполучне слово **оже**, зрідка фіксоване в пам'ятках XI – XIII ст., теж виступає в реченнях із постпозитивним підрядним. Наприклад: *по неволи есмь хр(с)тъ цѣловалъ къ Изяславоу . оже мя былъ остоупилъ в городѣ . а о(т) ва(с) ми помочи не было (ЛК, 1147, 360).* У поодиноких випадках з відносною функцією цей сполучний засіб продовжує вживатися в українських грамотах XIV – XV ст.

У наступні періоди історії української мови **оже** не фіксується ні з відносною, ні зі сполучниковою функцією, проте вживання цього слова у скороченому вигляді представлене говірковим мовленням.

Найрегулярнішим засобом зв'язку у СПРПО XI – XIII ст. є **иже** (**яже, еже**). Воно вживається: 1) у конструкціях з граматично оформленою підрядністю, 2) у конструкціях, що свідчать про граматично не завершене оформлення підрядності.

До першого різновиду належать речення з постпозицією підрядної частини, у яких сполучні слова виступають у формі називного або непрямих

відмінків і узгоджуються з опорним компонентом у родо-числових формах чи просто відносяться до нього (без узгодження в роді або числі). Наприклад: *се прислалася ко мнѣ Словеньск(а)я земля . просяще* ***оуч(и)теля себѣ . иже бы могль имъ истолковати . стыя книгы*** *(ПВЛ ЛІ, 898, 19); слися к* ***оцю*** *моєму . а дружину юже сси заялъ вороти (ПВЛ, 1096, 238); поидѣта к Городцю да поправи(м) сего* ***зл(а) . сже ся створи се в Руськѣи земьли****... (ПВЛ, 1097, 262).* Відсутність узгодження сполучного **иже** у формах роду і числа з означуваним словом свідчить про тенденцію до втрати ним власне відносної функції і набуття рис підрядного сполучника, наприклад: *и плакашася по нем(у) вси людиє плаче(м) велико(м) и несоша и и погребоша и .* ***на горѣ иже глться Щековица*** *(ПВЛ ЛІ, 912, 30).* Найчастіше замість узгоджуваних форм цього слова в таких випадках вживаються форми називного відмінка однини чоловічого і середнього роду – **иже**, **єже** та форма середнього роду множини – **яже**. Структура цих речень здебільшого характеризується дистантною локалізацією залежної частини щодо опорного слова. Незважаючи на те, що навіть за умови їх дистантного розміщення узгодження в роді й числі опорного і сполучного слів виражене чітко, атрибутивність залежної частини в таких конструкціях, крім речень з постпозитивним щодо опорного слова означенням, дещо послаблюється, а тому залежна частина набуває супровідної семантики. Наприклад: *а* ***Бъ*** *єдинъ єсть .* ***ємуже служать Грѣци . и кланяются*** *(ПВЛ ЛІ, 983, 70).*

До конструкцій, що відтворюють певні етапи в становленні означальної підрядності, належать такі речення: 1) з імпліцитним означуваним іменником у головній частині (він виступає в підрядній): *и помолився Бгу свтму Спсоу . избавникоу,* ***яже есть икона... во црквы свтѣ Бцѣ*** *(ЛГВ, 1260, 846–847);* 2) з постпозитивною частиною, у якій дублюється означуване слово: *в си же времена бы(с)[ть]* ***дѣтищь*** *вверженъ в-Ыстомль* ***его же дѣтища*** *выволокоша рыболове въ неводѣ (ПВЛ, 1064, 164);* 3) підрядна частина яких дистанційована від опорного іменника іншим реченням: *бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женьскою . быша єму водимыя .* ***Рогънѣдь*** *юже посади на Лыбеди . идеже є(с)[ть] нѣ селце Пере(д)славино .* ***о(т) нея же роди .д. сыны*** *(ПВЛ ЛІ, 980, 67);* 4) з плеонастичним займенником у головній частині, що нагадують сучасні означальні речення з інтрапозицією підрядної частини: *Княже* ***конь єго же любиши . и ѣздиши на нем(ъ)*** *. о(т)* ***того*** *ти оумрети (ПВЛ ЛІ, 912, 28-29);* 5) з препозицією залежної частини: *да* ***въ нєи же єсмь одежи нынѣ . въ тои*** *да положите мя тако въ пещерѣ (Усп. зб. XII – XIII, 129).* У реченнях першого, другого і третього різновидів займенник не є власне сполучним словом, оскільки виконує функцію означення до іменника, який виступає в залежній частині, і узгоджується з ним у роді, числі й відмінку.

Як характерна риса стилю книжної мови, сполучне **иже** в зазначений період широко використовується в літературно-книжних пам'ятках, особливо в текстах з яскравим церковно-релігійним забарвленням, а з XIV – XV ст. стає маркером конфесійного стилю, оскільки регулярно функціонує лише у відповідних джерелах. Витіснення цього сполучного слова спостерігається в ділових документах XIV – XV ст., в історико-мемуарній прозі, поезії і навіть у полемічно-богословських творах XVI – XVII ст. Спорадичне вживання цього засобу відносного зв'язку у світських пам'ятках пояснюється їх стилістичною настановою. Літературна мова та її діалекти відносного **иже** не успадкували.

Граматична природа слова **еликъ** [**елико**] своєрідна, оскільки воно виступає з відносним значенням то як прикметниковий займенник, то як кількісний прислівник. СПРПО з цим сполучним словом є рідкісним явищем. Наприклад: ***Елици же тогда недужнии во обители обрѣтошася***, *вси* ***исцѣление получиша от вокушения святого манитара*** *(В, кін. XVI ст., 87).*

У постпозитивних реченнях доби найдавніших пам'яток зрідка фіксується сполучне слово **якъ** (**-а**, **-о**), подекуди ускладнене часткою **же**, наприклад: *бы(с)* ***сѣча зла . яка же не была в Руси*** *(ПВЛ, 1019, 144).* Пам'яткам XIV – XV ст. це сполучне слово не властиве. Традиція його вживання поновлюється лише в другій половині XVI ст. у реченнях з різною позицією залежної частини, з дублюванням опорного слова та без такого дублювання, але вже не тільки у фонетичному варіанті **який** (**-а**, **-е**), а й у формі **яковий** (**-а**, **-е**), як-от: *Боудоу(т) бо тогды* ***бѣды*** *великыи,* ***яковыи не бывали о(т) поча(т)коу свѣта, ажь и доселѣ*** *(ПЄ, 1556-1561, 102); ...тое* ***мѣстце, на котором гроши знайдено, межи дворищами на улицѣ*** *бувшой,* ***якою улицею до води хожували у берег,*** *знайдовалося... (АП, 1701, 178);* ***Мѣю... сѣножат*** *купленную,* ***на яковой становится косаровъ въ единъ день 70*** *(ДНРМ, 1720, 121); Спали* ***зєлiє, якоє хочєшъ****, на попєлъ (ЛГП, XVIII ст, 80);* ***Якие тилко скоро плахти она Голотиха показала****, внет зараз ми* ***оние плахти*** *познали, яко власние свои (АП, 1703, 211).*

Поява препозитивних речень з цим сполучним словом спричинена аналогією до типових у XVI – XVIII ст. конструкцій зі сполучним словом **который**, для яких первісно була характерна препозиція підрядної частини. У пам'ятках кінця XVII – початку XVIII ст. препозитивні означальні конструкції та конструкції з постпозицією підрядної частини, у якій дублювалося означуване слово, були вже пережитковими структурами. Серед СПРПО домінують речення з постпозитивним підрядним без повторення означуваного слова в ньому.

У діловому письменстві XVI – XVII ст., а також в українських літописах XVII – XVIII ст. сполучне слово **який** трапляється нечасто, проте вже протягом XIX ст. воно стає одним з найуживаніших засобів зв'язку у СПРПО.

У другому розділі **"Становлення речень із займенниковими сполучними словами, похідними від неозначено-узагальнювального кореня*k- (č-)"** аналізується структура й семантика речень зі сполучними словами **какъ** [**какый, -ая, -ое**], **каковъ** (**-ыи, -а(-я), -о(и)**), **которыи** (**-ая, -ое**), **чьи** (**-я, -е**), **кто** [**хто**], **что** [**што, що**], з'ясовується відносна частота вживання та стильова маркованість цих засобів зв'язку.

З цієї генетичної групи найдавнішу традицію вживання в означальних реченнях мають сполучні слова **котрий, що, хто**, які у відповідному фонетичному оформленні (**который** [**которий**], **что** [**што**], **кто**) фіксуються з XI ст. і стали найуживанішими засобами зв'язку в сучасній українській мові. Функціонування сполучного слова **чий** засвідчене з XIV ст. Спорадичне вживання у XVI – XVII ст. сполучних слів **какий, кой** зумовлене впливом російської мови.

Зі сполучними словами, розгляданими в цьому розділі, фіксуються речення з пре- та постпозитивними підрядними частинами. Перший структурний різновид речень найдавніший і зумовлений первісною неозначено-узагальнювальною семантикою відповідних засобів зв'язку. Про атрибутивність таких синтаксичних одиниць можна говорити лише умовно, оскільки реченням з відносними словами **которий, кто** [**хто**] здебільшого властиве співзначення умови, що посилюється за наявності в них сполучників *ино, то* або сполучного комплексу *аже... то*. Наприклад: *Аже братья ростяжаютьс(я) перед княземь о задницю,* ***которыи дѣтьскии идѣть ихъ дѣлить****, то* ***тому*** *взяти гри(вна) коунъ (ПР, 1282, 11б); а* ***кого коли исъпрячють людии к собѣ оу томъ мѣстѣ оу млина тые люди*** *далъ есмъ имъ со всѣмъ правомъ (ССУМ, 1375, I, 524).*

Українська літературна мова не успадкувала речень з препозицією залежної частини, проте говіркове мовлення та фольклор фіксують усі різновиди цих архаїчних конструкцій: 1) речення, залежна частина яких містить сполучне і пов'язане з ним означуване слово, у головній частині яких поряд з означуваним словом виступає антецедент; 2) речення, підрядна частина яких має сполучне і пов'язане з ним означуване слово, а головна – тільки антецедент; 3) речення, у залежній частині яких означуваний іменник не вживається, а міститься тільки у головній частині з експліцитним антецедентом.

З середини XV ст. до початку XVIII ст. у конфесійних, художніх, історико-мемуарних і ділових пам'ятках сполучні слова аналізованої генетичної групи трапляються також у конструкціях, що відтворюють процес переходу речень з препозитивними підрядними в речення з постпозитивними підрядними (до зазначеного періоду такі конструкції фіксувалися лише зі сполучним **иже**). Такі конструкції поєднують архаїчні риси з рисами, характерними для пізнішого стану функціонування означальної відносної

підрядності. На архаїчність вказує анафоричне відсилання до означуваного іменника за допомогою плеонастичного займенника, який нерідко супроводжується повторенням цього іменника. Позиція підрядної частини після означуваного іменника та власне відносна функція займенника свідчить про набуття цими конструкціями рис, які стали визначальними для складнопідрядних речень з підрядними атрибутивними. Наприклад: *А* ***тото мыто*** *татарскоє* ***що было оустановлено*** *. оу было(м)* ***городѣ*** *а мы* ***тото мыто*** *ливовчано(м) о(т)пустили (Рус., 1460, 112);* ***камень которыи неврядоу положили боудоующїи, сей*** *єсть въ главоу оуглоу (ПЄ, 1556-1561, 93); ...и* ***свежину*** *тую,* ***що вувци порѣзали и свинѣ побили,*** *тую свежину, усѣ єсмо спо[л]на єли (ЛРК, 1665, 134).*

Українська літературна мова успадкувала речення з постпозицією (інтрапозицією) залежної частини, що відображають завершальну стадію розвитку складнопідрядних означальних речень, компоненти яких поєднуються відносними словами, похідними від займенникового кореня ****k-(č-)***. Такі структури фіксуються з XI ст. і характеризуються виразними атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями, хоч реченням із відносними словами **хто** та **чий** властиве, відповідно, додаткове особове чи присвійно-особове значення. Наприклад: ***Кияне*** *исѣклъ* ***которѣи же высадили Всеслава ис поруба*** *(ПВЛ ЛІ, 1078, 194); Изяславъ да* ***дары*** *Ростиславоу* ***что о(т) Роускыи землѣ и о(т) вси(х) црски(х) земль*** *(ЛК, 1148, 369); и стада роздая оубогымь .* ***людемь*** *. оу кого то конии нѣтоуть (ЛГВ, 1288, 914); а тотъ* ***па(н), чїи слуга жїто бѣрє(т),*** *имєє(т) вину на(м) плати(т) (ССУМ, XV ст., II, 541).*

Незважаючи на те, що постпозитивні конструкції фіксуються вже в найдавніших пам'ятках, протягом кількох століть у їх залежній частині часто міститься означуване слово, що в XI і, очевидно, аж до XV ст. було загальносинтаксичною нормою чи зумовлювалося особливостями ділового писемного мовлення – прагненням уникнути неточності, двозначності змісту сказаного. Наприклад: *А далъ єсмь .* ***и землю ролъную .*** ***исъ сѣножатьми .*** ***што к тому дворищю слушаєть .*** ***сѣножать на Моисѣєвѣ долинѣ*** *(Роз., 1349, 3).* Натомість у XVI – XVIII ст. такі речення функціонують як синтаксичні архаїзми або ж як структури книжної (переважно ділової) мови.

Повторення в підрядній частині опорного слова зумовлює послаблення синтаксичного зв'язку між компонентами складного речення. Особливо виразно таке послаблення виявляється, якщо роль дублета виконує не власне означуване слово, а його синонім (у т. ч. контекстуальний). Наприклад: *...межи цигани* ***звада*** *стала,* ***в которо(й) замешанине...*** *Я(с)ко Лазурє(н)ко* ***заби(т) зосталъ*** *(ЛРК, 1655, 39); И даны быша комуждо ихъ* ***ризы бѣлы, през(ъ) которїи шати бѣлыє, значит(ъ)ся слава вѣчная, виденїє лица б[о]жого...*** *(Гал., 1687, 414).* Опорне слово та його дублет можуть

співвідноситися як видове і родове поняття (*небожчица матка моя лекговала... **яблонку** едну, **которая резочка... принялася**... (АПГУ, 1669, I, 3)*) або як однорідні члени й узагальнювальне слово (***Угода і вѣчное прощение** Василевы Безотосному и Куцю з Мотрею Байрачкою... **которая справа так ся в собѣ мѣетъ**... (АПГУ, 1661, I, 178)*). Крім того, фіксуються речення, у яких іменник, що вживається в підрядній частині, є дублетом опорного слова лише за змістом, наприклад: *Угода и вѣчное прощеніе Ромашково Михайленково з Вуцкою Матвѣѣхою о пригодном забойстве **мужа** Вуцки, шинкарки Ромашковой, **которий Матвѣй смертю доконал от Ромашка** (АПГУ, 1669, I, 152).*

Для сучасної української мови не характерні речення з постпозицією підрядного, у якому повторюється означуване слово, проте в діалектному мовленні вони вживаються.

Відносне значення займенників ***которий*** [***котрий***], ***хто*** [***кто***], ***що*** [***что***, ***што***] до другої половини XVII ст. могло посилюватися частками ***же*** [***жь***, ***ж***], ***то***, а до початку XVIII ст. – тільки ***то***. Ці частки здебільшого виступали в другій частині речення, незалежно від того, головною чи підрядною вона є.

У **третьому розділі "Формування речень з прислівниковими сполучними словами"** аналізується семантика, структурні особливості та формально-граматичні засоби зв'язку відповідних синтаксичних конструкцій.

Реченням зі згаданими словами здебільшого властива супровідна обставинна семантика, оскільки означуваний іменник, як правило, вказує на локалізацію чи час дії або стану, що виступає предметом повідомлення в підрядному реченні. Залежно від просторової або часової семантики опорного іменника показником синтаксичного зв'язку у відповідній складній конструкції виступає сполучне слово з загальним значенням місця (простору) або часу.

Функцію таких сполучних слів виконують генетично відмінні прислівники. Групу сполучних слів, похідних від давнього займенникового кореня ***j-**, репрезентують **идеже**, **егда**, **якъ**, **яко** та пізніший **як**. До сполучних слів, що витворилися від займенникового кореня ***k-** (**č-**), належать давні прислівники **къде (же)** [**где (же)**], **когда**, **коли**, **како**, **откуду**, **куда** [**куди**], **отколѣ** [**откол**], **покуда**, **поколя** [**поколь**], **кгды**, **как** та пізніші **де**, **звідки** [**відки**], **звідкіля** [**звідкіль**].

Сполучні слова **идеже**, **кде (же)** [**где (же)**], **куда** [**куди**], **откуду**, **отколѣ** [**откол**], **покуда**, **поколя** [**поколь**] фіксуються переважно в СПРПО з додатковим локативним значенням, а сполучні слова **егда**, **когда**, **коли**, **кгды**, **как** – в СПРПО з супровідною темпоральною семантикою.

У пам'ятках XI – XIII ст. виступають СПРПО з додатковим значенням місця, до структури яких входять сполучні слова **идеже** та **кде (же)** [**где (же)**]:

сѣдяще Кии на ***горѣ гдѣже ныне оувозъ Боричевъ*** *(ПВЛ, 9); да пристроите меды многи // въ* ***градѣ идеже оубисте мужа моєго*** *(ПВЛ, 945, 57); аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будеть, или на* ***пусте, кде же не будеть ни села, ни людии****, то не платити ни продажи, ни татьбы (ПР, 1282, 27),* та СПРПО з додатковою темпоральною семантикою, засобами зв'язку в яких виступають сполучні слова **егда, когда** та **коли**, що послідовно вживаються без часток **же** і **то**: *бѣ бо празникъ преображению Го(с)подню . въ день . егда си бь(с)ть сѣча (ПВЛ ЛІ, 996, 109); ...прїйдетъ* ***часъ, когда душа съ тѣломъ разлучатися будетъ****... (К-ПП, І чверть XIII ст., 248); въ прежере(ч)ная лѣта . коли Лестько взя Переворескъ . городъ Львовъ . тоже Ляховѣ воеваша оу Берестья . по Кроснѣ... (ЛГВ, 1280, 890).*

У складнопідрядних реченнях з означально-з'ясувальною семантикою зафіксовано сполучні слова **откуду** та **како**, наприклад: *Сє* ***повѣсти*** *времяньны(х) лѣ(т) .* ***откуду єсть пошла руская зємя****... (ПВЛ, 1); Данилови же... о мостѣ печаль имѣющоу .* ***како Днѣстръ перейти*** *(ЛГВ, 1229, 759).*

У XIV/XV – першій половині XVI ст. кількісний діапазон сполучних слів прислівникового походження розширюється за рахунок прислівників **куда [куди], отколѣ [откол], покуда, поколь, кгды, как, якъ, яко**, що з більшою чи меншою активністю продовжують функціонувати й у другій половині XVI – кінці XVII ст.

Протягом XIV – XV ст. особливо великою частотою вживання незалежно від стилістичних особливостей пам'яток вирізняється сполучне слово **где**, нерідко ускладнюване частками **же [жь, жо], то**: *прииде же илья во домъ єє . и вшо(л)* ***во храминоу тоую . гдѣ лѣжить отрокъ оумрый*** *(Чет., 1489, 233 зв.).*

У функції сполучного слова **где** (зрідка також **де**) фіксується і в XVI – XVII ст., проте, на відміну від давніших пам'яток, у цей період значно частіше поряд з опорним іменником виступає один з антецедентів (**той [тотъ], сей, таковий [таковъ]**). Наприклад: *але єще быль* ***на томь мѣсци . гдето по(т)кала єго Марфа*** *(ПЄ, 1556-1561, 396 зв.); минѣ дали Кудровцѣ свою ча(ст) нижєи путє* ***в драчнику, дє лємъ пу(д)ливки были многїи*** *(СУМ, XVI – перша пол. XVII ст., XVII, 214).* Речення без антецедента здебільшого характеризуються додатковим супровідним значенням, наприклад: *Маргаріта д[ѣ]в[и]ца в(ъ)* ***студню*** *в(ъ)пала,* ***где цѣлую ночь зоставала*** *(Гал., 1665, 265).*

Зрідка у функції засобів зв'язку в означально-обставинних реченнях зі значенням місця у пам'ятках цього періоду фіксуються сполучні слова **куди [куда], откуду** та **отколя [откол, откуль, отколи]. Куди [куда]** зазвичай вживається тоді, коли в головній частині пояснюється іменник, що називає предмет, у напрямку якого поширюється дія, виражена дієсловом-присудком залежної частини, а сполучні слова **откуду** та **отколя [откол, откуль, отколи]** – переважно тоді, коли пояснюваний іменник головної частини

безпосередньо чи опосередковано вказує на місце, з якого починається дія, виражена дієсловом-присудком залежної частини. Наприклад: *а хотаръ тому сєлоу да будє(т)* ***по*** *стары(м)* ***хотаро(м)*** *.* ***куда из вѣка оживали*** *(Рус., 1422, 77); и далъ вожовъ, которые отъпровадили кованъ оный* ***мановцами, куды николы з вековъ купъцы не хоживали*** *(Арх. ЮЗР, 1552, Ч.VII, Т.I, 96); блг(с)лвнъ пло(д)* ***оутробы*** *твоєє .* ***откоуду се ты ми пришла*** *(Чет., 1489, 162); безводе и отдаленье от* ***Днепра, откуль бы имъ часу облеженья мочъ быти ратункъ*** *(Арх. ЮЗР, 1552, Ч.VII, Т.I, 91); верноуся* ***до домоу*** *моєго* ***о(т)колижь єсми и вышоль*** *(ПЄ, 1556-1561, 286 зв.); южъ тое тѣло того о(т)ца нашего,* ***до землѣ, о(т)коля взято є(ст)****, з ушановањемъ й слезами, о(т)несѣм…(Тім., 1624, 125).*

Зрідка у функції сполучного слова фіксуються прислівники **покуда** та **покол**: *а хотаръ да му боудєтъ* ***по*** *старомоу* ***хотару по коуда из вѣка оживали*** *(ССУМ, 1438, II, 180); Згоди(в)шися є(с)мо и на вє(ч)ныє часы ты(х) стары(х) мє(ж) и* ***знако(в), поко(л) была зє(м)ля цє(р)ковная тишкови(ц)кая****… поправи(ли)… (ВГ, 1577, 172).*

Відповідно до темпоральної семантики означуваного слова в пам'ятках XV – кінця XVII ст. показниками синтаксичного зв'язку складнопідрядних атрибутивно-обставинних речень виступають сполучні слова **коли, кгды, єгда** та **какъ**: *але пріидоуть* ***днове коли о(т)ять боудеть о(т) нихь женихь****… (ПЄ, 1556-1561, 231); …пріидетъ* ***ночъ, коли нѣхто не будетъ мочи справовати*** *(ЄУС, 1616, 142); Будетъ* ***часъ, кгды годную мене славу мою всѣ люде обачатъ****… (284[2]); Року о(т) Брака Агнча Слова Б(о)жія с Плотію 1698, М(с)ца Їануаріа в* ***Неделю Єгда чтется Бж(с)твенное Єv(г)ліе Святого Єv(г)листа Луки в Главѣ 18*** *(Тім., 1698, 485).*

Підрядна частина, приєднувана сполучними словами **како, якъ, яко**, нерідко розкриває зміст опорного віддієслівного іменника, а синтаксична конструкція набуває синкретичної означально-з'ясувальної семантики. Наприклад: ***Порада, како да ся очистит церков христова, заплюгавленная лжівыми пастыри****… (В, кін. XVI ст., 8); Я тыж вам хочу килька* ***прикладов*** *вказати,* ***Яко ся звыкли люде на смерть готовати****…(УП, кін. XVI – поч. XVII ст., 327); По ви(с)луханю Гри(ц)ка… казали(с)мо они(м) обжалова(н)ни(м) прє(д) собою ста(т) і* ***о(т)повє(д)*** *дава(т),* ***я(к) то(т) кожу(х) до их ру(к) до(й)шо(л)*** *(ЛРК, 1673, 166).*

Звичайне місце підрядного речення в аналізованих конструкціях – постпозиція щодо означуваного слова. Випадки препозиції атрибутивної частини зі сполучним словом – прислівником трапляються надзвичайно рідко, наприклад.: ***поколя єму кнѣзъ лєвъ оуѣхалъ*** *и мы ємоу поля оуѣхали* ***по та знамєна*** *(Роз., 1401, 66); …и* ***где той помененний Микита заводил, на том мѣсцу*** *и копцѣ становили-смо… (АПГУ, 1679, III, 107).* Незначну кількість таких речень можна пояснити тим, що вони розвинулися тоді, коли,

відповідно до основної тенденції розвитку підпорядкування, переважали конструкції з постпозицією підрядного означального. Крім того, для СПРПО зі сполучними словами прислівникового походження не властиве дублювання означуваного слова в залежній частині.

У період з кінця XVII і до кінця XVIII ст. з різною частотою продовжують функціонувати сполучні слова **где, як, куда, откуду, отколь, идеже, коли, поки**. Найуживанішим з них є стилістично-нейтральне слово **где**, що фіксується в літописних, художніх, офіційно-ділових, історико-мемуарних та інших текстах. Наприклад: *...усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецкое* ***на той вирѣ, где подкопи вирвали*** *(ЛСам., 1678, 144); ...велѣлисмо* ***въ тои хатѣ, где онъ мешкалъ****... тих грошии воровских и рецептов шукати (ДНРМ, 1714, 65); ...викрадено у Глуховѣ* ***коморку, где лежали вещи Вовдѣ старой****... (ЯМ, 1740, 325); Вужъ* ***въ томъ городѣ*** *не постане:* ***где єсть полинъ, билиця, и бѣздерево*** *(Кн., 1788, 74).*

До рідкісних належать випадки вживання сполучних слів **одколь** та **поки** (з просторовим значенням): *...и зѣвши на конѣ, поехали* ***путемъ, одколъ ехали****, ночною порою (ДНРМ, 1725, 166); ...спрошовали... Андрѣя Овчаренка совѣстно, даби завелъ и показалъ* ***скопцѣ*** *или якую* ***прикмету, поки кошовалъ Лева Ничипоренко*** *(1729, 217).*

Очевидно, книжною традицією (особливо в К. Зиновієва) пояснюється продовження функціонування в цей період сполучних слів **куда** та **откуду**. Наприклад: *Нарядывъ дѣдъ бабѣ хижу,* ***куда лажували кошки****: а тепе(р) лазя(т) собаки (КЗ, кін. XVII ст., 237); ...оний город* ***от сторони тоей, откуду ми ишли****, под горою сидит (ЯМ, 1739, 283).*

Сполучне слово **як** фіксується у реченнях з означально-часовою семантикою (*И* ***того лѣта, як хотѣли зъгонити зъ того боку людии****, трафилося мнѣ зъ тамошнимъ орлувским ковалем Лаврѣномъ пыти... (ДНРМ, 1714, 67)*) та в реченнях з додатковим з'ясувальним значенням (*На початку того року присланній бываетъ от его царского... величества... Василій Василиевичъ Бутурлинъ... великимъ посломъ до гетмана Хмелницкого... чинячи* ***повстанову, якъ мають зоставати под високодержавною его царского величества рукою*** *(ЛСам., 1654, 35)*).

З кінця XVII ст. відновлюється вживання сполучного слова **когда**, властивого пам'яткам XI – XIII ст., але не представленого у пам'ятках XIV – середини XVII ст. Наприклад: *Да они о(т)повѣдятъ за мя* ***во де(н)*** *судны(и):* ***когда сядє(т) судити вл(д)ка чудны(и)*** *(КЗ, кін. XVII - поч. XVIII ст., 82); Дурота значитъ* ***шаленство, когда конь зъ болю головы ошалѣетъ*** *(Кн., 1788, 66).* Функціонування цього сполучного слова можна пояснити впливом російської мови, проте слід зважати і на церковнослов'янську мотивацію використання **когда** у відповідній синтаксичній функції. Сполучне **когда** не лише активізується, але й вживається в аналізованих реченнях значно

частіше, ніж сполучне **коли**. Останнє зафіксоване в цей період тільки в Лікарському господарському порадник: *Если гримить* ***того м[ѣ](с)[я]ца, коли м[ѣ](с)[я]ць єсть въ Пан(ъ)нѣ, дол(ъ)гой нєпогоды ... сподѣвайся*** *(XVIII ст., 117).*

У текстах XIX – XX ст. у СПРПО з додатковим обставинним значенням функціонують сполучні слова **где, де** (з часом тільки **де**), **куди, звідки** [**звідкіля, звідкіль**], **кудою, коли, як, поки**, які (крім **где**) й успадковані сучасною літературною мовою.

У **четвертому розділі "Становлення речень сполучникового підпорядкування"** розглядаються засоби зв'язку відповідних конструкцій та семантика останніх.

У власне означальних складнопідрядних реченнях, наявних у пам'ятках XI – XIII ст., функціонують сполучники **аже, ажъ, яко (же), како, иже, еже, оже**. Ці ж засоби зв'язку вживаються в реченнях з означально-з'ясувальною семантикою. В означально-порівняльних конструкціях виступає тільки сполучник **яко (же)**. Наприклад: *а тобѣ есть кнѷже король являлъ* ***того*** *ч(с)тного* ***х(с)а*** *. оже* ***Бъ своєю волею на томъ руци свои простерлъ есть*** *(ЛК, 1152, 462); а вѣсть ны правая єсть . ажь* ***вежи Половецкия . восе за полъ дне*** *. а великого ѣздоу нѣтоуть (1187, 654); Оугре же вѣдаючи лелесть Галичькоую* ***аже*** *Галича//нѣ ищють собѣ князя Роуского и почаша насилье дѣяти во всемь... (1189, 665); Прп(д)бный Логгинъ... имѣлъ* ***той даръ...*** *иже вѣдалъ мысли людскїе... (К-ПП, I чверть XIII ст., 214); ...отъмолѣ промъче ся* ***вѣсть*** *. єже на поточениє соуженоу быти блаженомоу (Усп. зб., XII – XIII ст., 121).*

У пам'ятках XIV – XV ст. фіксуються також речення зі сполучниками **аби, ажби, ижь, ижбы, яко бы, как (же), как бы, штоби** та **што**. Наприклад: *а єщє єсмы имъ дали волю .* ***штобы собѣ держяли оу сочавѣ одинъ домъ . а оу томъ дому корчьму нє дєржяти...*** *(Рус., 1408, 72); ано на єго дѣти сулимовь има сполна спасти* ***што со алжкою ѣ имѣєть*** *(ССУМ, 1412, II, 564); далєи тыи то исътыи листы мистровы послѣдний мѣли в собѣ таковоую* ***рѣчь как быхо(м) мы кнѷзя бискоупа роудолва полца*** *(!)* ***апоустольского лєкгата а тоу(т)жо и ва(с) тѣжь оузгордѣли а нє хотѣли быхо(м) имѣти за срѣдники а за єдначи покоя*** *(1447, I, 465); и ти(ж) имає(м)... такоую* ***справє(д)ливо(ст)*** *дръжати мєж нами и землѣми,* ***яко быхо(м) могли злодїєвъ имєновани(х)... вишали на обѣ стороны*** *(1457, II, 582); далєи тыи то исътыи листы мистровы послѣдний мѣли в собѣ таковоую* ***рѣчь... ажьбыхо(м) которыи с ты(м) то мистро(м) хотѣли дєржати тадынки о єднаньє покоя*** *(1447-1492, I, 65); никды мєжи радою кролє(в)ства нашєго такова* ***рѣчь*** *нє была гадана ани тѣжь скончана* ***ижбы ва(м) алюбо с которого подозрѣнья не дооувваю(г)... в таковыи тадынки оустоупити варовали быся алюбо стєрєгли*** *(423); а каза(л) твоє(и) мл(с)ти*

повѣдити ***прыгодоу*** *нашу...* ***ижъ о(т)ца нашого...*** ***Казимѣра короля по(л)ского...*** ***богъ доушу єго мл҃ти с того свѣта собралъ*** *(1492-1493, I, 425); ...маешь ли на кимъ на него* ***доводъ, абы онъ семъ волостей нашихъ закралъ*** *(1495, I, 64); даємъ и записуємъ... к томоу им҃ѣнию... тымъ* ***жєс обычаєм как жєс и пєрво того дєржали тыи выше мєнєныи княжата*** *(1499, I, 465).*

У власне означальних реченнях XIV – XV ст. виступають сполучники **што, штоби, єже**; в означально-порівняльних – **как, како, яко** (же); в означально-з'ясувальних – **аби, аже, ажьбы, иже, ижь, ижбы, какбы, што, якоби** [**якобы**]; в означально-з'ясувальних конструкціях з відтінком припущення, непевності, недостовірності - **как бы, яко бы**.

У пам'ятках XVI – XVIII ст., крім сполучників **абы, аж, иж, иже, що, щоб** [**щоби**], **яко, якоби**, фіксованих раніше, наявні також сполучники **же, жеб** (**и**), **якъ**. Наприклад: *...а я й такого* ***мешканя*** *не маю,* ***жеби***(*м*) *тол*(*ъ*)*ко голову где приклонилъ... (ЄУС, 1616, 39*[2]*); Хто можетъ выпов҃ѣсти такій* ***жаль, якъ тамъ сталъся за малій часъ...*** *(ЛСам., 1655, 43-44); Тогди болъши не призналис, кроми того* ***жита, же в дочки Косянского покрали*** *(АБ, 1697, 107).*

Зі сполучниками **аж, ижъ** та **що** фіксуються речення, які, крім атрибутивного значення, мають ще й наслідковий відтінок або виражають великий ступінь інтенсивності ознаки чи якості. У реченнях із власне означальною семантикою виступають сполучники **иж, иже, же, що** [**что, што**], **щоб** [**щоби, чтоб**], **жеби** [**жеб**]. Підрядна частина означально-з'ясувальних речень підпорядковується головній за допомогою сполучників **иж** [**ижъ, іжъ, іж**], **иже, єже, же, що** [**что, што**].

У пам'ятках XV – XVIII ст. представлені конструкції з означально-з'ясувально-спонукальною семантикою, у яких виступають сполучники **штобы** [**щоби, чтобъ**], **жебы, абы**. Сполучники **яко, як** підпорядковують означально-порівняльну залежну частину, а в означально-з'ясувальних реченнях з відтінком непевності, недостовірності, припущення вживається сполучник **якобы**.

Упродовж XVI – XVIII ст. до продуктивних щодо використання належали сполучники **же, жебы** та **иж** [**ижы, іжъ, іж**], функціонування яких було наслідком дії міжмовних польсько-українських контактів.

Із давніх сполучників українська мова успадкувала тільки **що, щоб** [**щоби**], **як**, а сполучники **ніби, мов, наче** та їх модифікації розвинулися на ґрунті нової літературної мови.

Висновки

Складнопідрядні речення, зокрема складнопідрядні речення з підрядними означальними, виникали і формувались вже в індоєвропейській прамові пізнього періоду. На це вказує розвиток відповідних конструкцій у

всіх історично засвідчених індоєвропейських мовах, перетворення вказівних займенників і прислівників у сполучні слова, що характерне для цього розвитку в окремих мовах. Вирішальні етапи формування слов'янських складнопідрядних конструкцій пов'язані з праслов'янським періодом, коли витворились основні службово-лексичні засоби синтаксичного підпорядкування залежних частин складних конструкцій.

Конструкціями, що стали основою формування складнопідрядних речень, були різноманітні прості ускладнені речення, члени яких вказували на залежні частини думки (наприклад, конструкціями, що згодом перетворилися у складнопідрядні речення з підрядними означальними, могли бути прості речення, ускладнені однорідними присудками, дієприкметниковими зворотами, та колишні групи однорідних або просто суміжних речень, змістова підпорядкованість яких була виражена тільки семантично).

Для увиразнення підпорядкованості однієї частини думки іншій згадані синтаксичні одиниці почали уточнюватись спеціальними займенниками або займенниковими прислівниками, які згодом набули відносної семантики і стали вживатися у функції сполучних слів.

У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними представлені сполучні слова та сполучники двох генетично відмінних груп. До першої групи належать сполучні елементи, утворені від анафорично-вказівних займенників, ускладнюваних ототожнювальною за своїм первісним значенням часткою **же**. Це свідчить про колишній чисто анафоричний характер цих займенників, які спочатку сприймались тільки як повторні вказівки на предмети, як слова, семантично тотожні відповідним словам попереднього речення. Ця група засобів зв'язку етимологічно неоднорідна. Її репрезентують, по-перше, сполучні слова **акъ** (**-а**, **-о**), **оже** і сполучники **аж** [**ажь**], **аже**, **ож**, що походять від займенника на ларингальний, по-друге, сполучні слова **иже** (**яже**, **еже**), **якъ** (**-а**, **-о**), **еликъ**, **яко**, **як**, **идеже**, **егда** і сполучники **иже**, **иж**, **еже**, утворені від займенникового кореня ***j-**. До другої групи належать засоби зв'язку, похідні від неозначено-узагальнювального кореня ***k-** (**č-**) і представлені сполучними словами та сполучниками **какъ** (**-ыи**, **-а(-я)**, **-о(е)**), **которыи** (**-ая**, **-ое**), **чьи** (**-я**, **-е**), **къто**, **чьто**, **како**, **коли**, **къгда**, **къде** [**къдѣ**], **куда**, **доколѣ**, **отколѣ**, **откуда** [**отъкуду**], поряд з якими тривалий час могли виступати частки **же** [**ж**, **жь**], **то**.

Сполучні елементи, похідні від займенника на ларингальний, які вже у пам'ятках XI – XIII ст. мали статус реліктового явища, є найдавнішими. Вихід з ужитку цих сполучних елементів зумовлений поширенням у відповідній функції сполучної групи із вказівним займенниковим коренем ***j-**.

Сполучні слова, похідні від займенникового кореня ***k-** (**č-**), які зрідка фіксуються в пам'ятках XI – XIII ст., у староукраїнський період майже повністю витісняють сполучні слова вказівних коренів. Причиною цього

стало те, що, набувши відносного значення, первісно вказівні слова на ларингальний приголосний і на **j-** перестали існувати (за винятком непрямих відмінків слова **иже**) як власне вказівні, внаслідок чого їх абстрактна відносна функція втратила підтримку з боку конкретніших семантичних відтінків, які були властиві тим самим словам. Натомість слова на ***k-** (**č-**), набувши відносної функції, не втратили і свої давніші семантико-синтаксичні функції (питальну і неозначено-вказівну).

Структура речень з відповідними сполучними словами характеризувалася постпозицією залежної частини, що було зумовлене первісною семантикою займенників. Перетворення вказівного займенника у відносний відбувалося шляхом позиційного зближення вказівного займенника з тим опорним компонентом головного речення, яке ним пояснюється: чим ближче локалізувався вказівний займенник (прислівник) до співвідносного з ним опорного компонента головного речення, тим більшою мірою реалізувалася означальна функція наступного речення, яке набувало функції підрядного.

Речення зі сполучними словами на ***k-** (**č-**) первісно характеризувалися препозицією залежної частини, зумовленою питальною, неозначеною або неозначено-узагальнювальною семантикою відповідних сполучних засобів. Виступаючи в препозитивних реченнях, неозначено-узагальнювальні займенники і прислівники на стадії первісного функціонування не були показниками синтаксичного зв'язку, але надавали відповідному реченню умовно-узагальнювального відтінку значення. Внаслідок цього препозитивні речення зі сполучними **кто** [**хто**], **который** [**котрий**], крім означальної, часто характеризуються додатковою умовною семантикою, а речення зі сполучним словом **что** [**што, що**] – кількісною.

Переміщення залежної частини речень зі сполучними словами на ***k-**(**č-**) у постпозицію щодо означуваного слова посилювало атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Однак протягом кількох століть у постпозитивній залежній частині таких речень дублюється означуваний іменник або його відповідник, що спочатку було відтворенням процесу становлення складнопідрядних речень з підрядними означальними, а згодом (після закріплення в мові одиниць без зазначеного дублювання) стало ознакою книжного стилю.

Позиційне зближення підрядної частини і означуваного слова з часом робить зайвим функціонування дублета, внаслідок чого сформувалися речення з постпозитивною атрибутивною частиною без повторення означуваного слова в ній.

Речення сполучникового підпорядкування хронологічно є пізнішими від речень відносного підпорядкування, оскільки сполучники здебільшого

виникали внаслідок звуження займенникової і прислівникової семантики відповідних сполучних слів і, отже, втрати ними відносної функції.

Процес формування сучасних літературних сполучникових конструкцій насамперед зводився до відбору засобів атрибутивного зв'язку. Так, функції таких давніх сполучників, як **аж**, **аже**, **іж**, **іже**, **еже**, **оже**, **же**, **что** [што] виконує сполучник **що**. Таким сполучниковим засобам, як **абы**, **штобы** [штоби], **жебы** [жеб], **ижбы**, відповідає **щоб** [щоби]. Сполучник **як** виступає на місці колишніх **яко** (**же**), **како**. Сполучники **ніби**, **нібито**, **мов**, **мовби**, **мовбито**, **наче**, **неначе**, **начебто**, **неначебто**, не зафіксовані в пам'ятках давньоукраїнської і староукраїнської мови, розвинулися в новій українській мові і перебрали на себе функції давніх сполучників **как бы** та **яко бы**.

Отже, складнопідрядні речення з підрядними означальними пройшли тривалий шлях розвитку, позначений відбором засобів зв'язку, композиційними і значеннєвими змінами, доки не сформувалися структурно і семантично і доки в цих реченнях не закріпилися сучасні сполучні елементи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АБ – Акты Бориспольского мейского уряда, 1612-1699 гг. / Предисл. А.В. Стороженко. – К, 1892. – 112 с.

АЖ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965. – 192 с.

АП – Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 1-388.

АПГУ I, II, III – Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. / Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912. – Вып. 1 – 2. - 238 с.; Чернигов, 1914. – Вып. 3. – 124 с.

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – 1886. – 647 с.

В – Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и коммент. И.П. Еремина. – М.; Л., 1955. – 372 с.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. Упорядники В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко.-К., 1995. – 245 с.

Гал. – Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К., 1985. – 445 с.

ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова України XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К., 1976. – 416 с.

ЄУС – Єѵ(г)ліе учителное... / Перекл. М. Смотрицький. – Єв'є, 1616. – 173 с. + 351 с.

КЗ – Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П. Чепіги; Вступ. стаття В.П. Колосової, І.П. Чепіги; Іст.-літ. комент. В.П. Колосової . – К., 1971.

Кн. – Книжиця для господарства. За вид.: Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. – ЗНТШ, 1915. – Т. 122. – С. 37-39.

К-ПП – Києво-Печерський патерик / Цит. за вид.: Абрамович Д. Києво-Печерский патерик, или сказания о житіи и подвигахъ Святых Угодниковъ Кієво-Печерской лавры. – К.,1991. – XXVI + 280 с.

ЛГВ – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1998. – С. 707-938.

ЛГП – Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К., 1984. – 128 с.

ЛК – Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1998. – С. 264-707.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. – К., 1986. – 222 с.

ЛСам. – Летопись Самовидца по новооткрытым спискам… с приложением трех малороссийских хроник. Издана Киевской временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1878. – С. 1-208.

ПВЛ – Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1997. – С. 1-286.

ПВЛ ЛІ – Повість временних літ за Іпатіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1998. – С. 1-264.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.В.Вернадського, №15 512.

ПР – Правда русская / Тексты подготов. к печати Любимов В.П., Лавров Н.Р., Тихомиров М.Н. и др. – М. – Л., 1940. – 112 с.

Роз. – Розов В. Українські грамоти. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – Т. 1. – 176, 75, IX.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2-х т. – К., 1977 – Т. 1. – 630 с.; 1978. – Т. 2. – 591 с.

СУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / Відповід. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 2000. – Вип. 7. – 256 с.

Тіт. – Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні XVII – XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. – К., 1924. – 546 с.

Усп. зб – Успенский сборник XII – XIII вв. / Изд. подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. – М.: Наука, 1971. – С. 71-135.

УП – Українська поезія, кінець XVI – початок XVII ст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І. Крекотень. – К., 1978. – 431 с.

Чет. 1489 – Четья 1489 р. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.В. Вернадського, шифр. ДА / 415 л.

ЯМ – Дневник Якова Марковича. Т. 4, 1735-1740 роки / Видав В.Модзалевський // Джерела до історії України – Русі. – Київ – Львів, 1913. – Т. 22. – 386 с.

Основні результати дослідження опубліковано в таких наукових працях:

1. *Заскалета В.П.* Структура складнопідрядних означальних речень з відносним словом *который* у текстах І. Галятовського // Наука і сучасність. Зб. наук. праць Національного пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2001. – Т. XXIX. – С. 211-217.

2. *Заскалета В.П.* Історія становлення складнопідрядного означального речення зі сполучним словом *де* // Міжвідомчий наук. зб. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2002. – № 24. – С. 57-67.

3. *Заскалета В.П.* До історії розвитку складнопідрядних речень з підрядними означальними (на матеріалі збірки "Ділова і народнорозмовна мова України XVIII ст.") // Науковий вісник Волинського державного університету. – Луцьк, 2002. – № 5. – С. 52-57.

4. *Заскалета В.П.* Історія формування складнопідрядних означальних речень з відносним словом *який* // Наука і сучасність. Зб. наук. праць Національного пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2002. – Т. XXXI. – С. 187-197.

5. *Заскалета В.П.* До історії формування складнопідрядних означальних речень з відносним словом *котрий* // Система і структура східнослов'янських мов: До 70-річчя з дня народження доктора філологічних наук, професора М.М. Пилинського. Зб. наук. праць. – К.: Тов-во "Знання" України, 2002. – С. 106-110.

6. *Заскалета В.П.* До історії формування складнопідрядних означальних речень з відносним словом *котрий* // Мова у слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Умань, 23-25 травня 2002 року. – Умань: Графіка, 2002. – С. 12.

АНОТАЦІЯ

Заскалета В.П. Історія формування складнопідрядних речень з підрядними означальними. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2003.

У роботі досліджено історію становлення складнопідрядних означальних речень. Ці речення виникали і формувалися частково вже в індоєвропейській прамові пізнього періоду, а вирішальні етапи їхнього формування пов'язані з праслов'янським періодом. Розглядані конструкції утворювалися чи могли утворюватися на основі простих ускладнених речень, колишніх груп однорідних або просто суміжних речень, які почали уточнюватися спеціальними займенниками або займенниковими прислівниками, що згодом набули відносної семантики і стали вживатися у функції сполучних слів.

На основі дослідження пам'яток встановлено відносну хронологію вживання різних за походженням сполучних елементів, причини витіснення одних засобів зв'язку іншими. Проаналізовано структуру і семантику розгляданих конструкцій, частоту вживання засобів їх зв'язку у відповідні періоди історії української мови, схарактеризовано та прокоментовано структурні зміни, яких зазнали складнопідрядні речення з підрядними означальними протягом відповідного історичного періоду розвитку.

Ключові слова: складнопідрядне речення з підрядним означальним, головна частина, залежна частина, означуване слово, позиція залежної частини, сполучне слово, сполучник, семантико-синтаксичні відношення, стилістична маркованість.

АННОТАЦИЯ

Заскалета В.П. История формирования сложноподчиненных предложений с придаточными определительными. – Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. Киев, 2003.

В работе исследуется история формирования структуры и семантики сложноподчиненных предложений с придаточными определительными в украинском языке, становление системы средств связи, функционирующей в этих конструкциях.

Источниками фактического материала являются памятники украинской письменности XI – середины XVIII вв., отдельные произведения украинских писателей конца XVIII – начала XX вв. Для более полного анализа привлекались фиксации соответствующих предложений в фольклоре и диалектной речи.

Развитие сложноподчиненных предложений во всех исторически засвидетельствованных индоевропейских языках, а также наличие вполне оформившихся сложноподчиненных предложений с придаточными определительными в памятниках древнеукраинского языка позволяет предположить, что зарождение и формирование анализируемых конструкций

связано с индоевропейским праязыком позднего периода, но решающие этапы их становления относятся к праславянскому периоду, когда образовались основные служебно-лексические средства синтаксического подчинения зависимой части главной.

Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными сформировались или могли сформироваться на основе простых усложненных предложений, древних групп однородных предложений или предложений, следовавших одно за другим, которые, с целью уточнения подчинения одной части мысли другой, начали оформляться специальными местоимениями или наречиями местоименного происхождения. Со временем эти элементы приобрели значение средств относительного подчинения придаточных предложений.

В сложноподчиненных предложениях с придаточными определительными представлены союзные слова и союзы двух генетических групп. К первой группе принадлежат союзные элементы, образовавшиеся от анафорически-указательных местоимений на ларингальний и на *j-. Вторая группа представлена союзными элементами, происходящими от неопределенно-обобщающего корня *k- (č-).

Самыми древними средствами подчинительной связи являются союзные слова на ларингальний, которые по данным памятников XI – XIII вв. были вытеснены союзными словами на *j-, характеризирующимися более конкретной указательной семантикой по сравнению со словами на ларингальный или их более выразительной фонетической значимостью, поскольку ларингальный в то время был уже в стадии исчезновения.

Союзные слова указательных корней в староукраинский период почти полностью вытесняются союзными словами *k- (č-) корня, большей частью унаследованными современным украинским языком.

Длительное употребление союзных слов обеих генетических групп нивелировало их семантику, что, в свою очередь, привело к изменению структуры сложноподчиненных предложений, сформировавшихся с их помощью. Все это явилось причиной перехода союзных слов в разряд подчинительных союзов. Таким образом, система средств связи современных сложноподчиненных определительных предложений является результатом длительного конкурирования союзов и союзных слов, различных по происхождению и стилистической маркированности. В современном украинском языке частично функционируют союзы, не свойственные памятникам древнеукраинского и староукраинского периодов.

Исследование письменных памятников показало, что для формирования сложноподчиненных предложений с придаточными определительными были характерны различные структурные изменения. Так, зависимая часть анализируемых предложений с союзными словами анафорически-

указательных местоимений сначала была постпозитивной, а предложений с неопределенно-обобщающими (а иногда и неопределенно-вопросительными) союзными словами – препозитивной, что предопределялось семантикой соответствующих средств связи. В процессе развития наблюдается противоположное перемещение зависимой части. Кроме того, для начальных этапов становления исследуемых предложений было характерно дублирование определяемого слова и в главной, и в зависимой частях. Атрибутивные отношения наиболее четко передавались синтаксическими единицами с постпозитивной зависимой частью без дублирования определяемого слова в ней. Они и закрепились в украинском языке.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение с придаточным определительным, главная часть, зависимая часть, определительное слово, позиция зависимой части, союзное слово, союз, семантико-синтаксические отношения, стилистическая маркированность.

ANNOTATION

Zaskaleta V.P. History of formation of complex sentences with attributive clauses. – Manuscript. Thesis for obtaining degree of candidate of philological sciences by specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. – M. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2003.

The thesis researches history of formation of attributive complex sentences. It was determined that these sentences appeared and developed partly as early as in the Indo-European language of late period, but basic phases of their formation took place in the Common Slavic language. The investigated sentences developed on the basis of simple complicated sentences, former groups of homogeneous or adjacent sentences, in which special pronouns or pronominal adverbs got the function of connective words.

On the basis of ancient written sources analysis, relative chronology of usage of different from the point of view of their origin connective elements, causes of ousting of some means of connection by others were determined. Structure and semantics of investigated constructions, frequency of usage of means of connection in different periods of the history of the Ukrainian language were analyzed. Structural changes which occurred in complex sentences with attributive clauses during the period of their development were characterized and commented.

Key words: complex sentence with attributive clause, main clause (matrix clause), determined word, position of subordinate clause, connective word, conjunction, semantic-syntactic relations, stylistic marking.

Підписано до друку 16.09.2003р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Наклад 120 прим.
Зам. № 397
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
Друкарня НПУ імені М. П. Драгоманова
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
☎ 239-30-26
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.